

UOT 81

<https://doi.org/10.59849/2311-8482.2025.4.162>

ARZU HÜSEYNOVA*

GÖYTÜRK VƏ MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SÖZLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA

Göytürk və müasir Azərbaycan dillərini bir-birindən əsrlər məsafəsi ayırır. Lakin bu dillər arasında min ildən daha artıq zaman keçməsinə baxmayaraq dil varisliyi itməmiş, özünün struktur-semantik oxşarlığını qoruyub saxlamışdır. Aparılan araşdırmalardan məlum olduğu üzrə bir çox sözlər stuktur-semantik vəhdətini olduğu kimi saxlamış, bəzi sözlərin tərkibindəki fonetik elementlər isə zaman-zaman təkamül prosesləri ilə əlaqədar müvafiq variantlara çevrilmişdir. Bununla yanaşı olaraq sözlərin semantik mühitində heç bir dəyişmə baş verməmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, oxşar xüsusiyyətləri digər türk dillərində də müşahidə etmək olur.

Azərbaycan və Göytürk dilləri arasında stuktur-semantik yaxınlığa dair nümunələrin daha çox müşahidə edilməsi onun göstəricisi hesab oluna bilər ki, Göytürk dövründə oğuzlarla sıx münasibət yaranmışdır. Ancaq bu da faktır ki, Göytürk dili ilə digər müasir türk dilləri arasındakı paralellik əlamətlərində də oxşarlığa dair zəngin material vardır. Bu da türk etnosunun vaxtı ilə vahid bir məcrada, kompakt şəkildə mövcudluğundan xəbər verir. Göytürk və Azərbaycan dillərinin müqayisəsində müasir dil üçün arxaik sözlərin olduğu da aşkar edilir. Belə sözlərin araşdırılması və təhlili tarixi leksikologiya və tarixi dialektologiya sahəsində araşdırmalar aparılması baxımından maraqlıdır.

Açar sözlər: leksika, semantika, oxşarlıq, fərqlənmə, mətn

Göytürk və müasir Azərbaycan dili arasında əsrlərin fərqi mövcud olsa da dillərin söz fondu arasında çox da ciddi dəyişiklik baş vermədiyi müşahidə edilir. Bu ondan irəli gəlir ki, dillərin kökü eynidir, zaman-zaman sözlərin məna potensialında dəyişmələr baş vermiş olsa da belə dəyişmələr çox da ciddi fərqlərin meydana çıxmasına səbəb olmamışdır. Çünki Göytürk dili dövlət dili səviyyəsində işlənərək zəngin məna potensialı əldə edə bilmişdir. Zaman keçdikcə bu ənənələr varisliyə çevrilmiş öz varlığını davam etdirmiş və semantik sabitliklə müşayiət edilmişdir. Bununla yanaşı cəmiyyət həyatında baş verən ictimai, mədəni, sosial, iqtisadi və digər işgüzar kommunikasiyaların təsiri ilə sözlərin müəyyən qisminə əlavə məna çalarlıqları da baş vermişdir. Nəticədə eyni söz bazasında yeni anlayışlar yaranmış, lakin bu anlayışlar nəinki kökdən ayrılmış, hətta ilkin kökləri yeni məna xüsusiyyətləri ilə zənginləşdirmişdir. Əlbəttə ki, Göytürk dili barədə bəhs edildikdə bu dilin lüğət tərkibi haqqında ensiklopedik lüğətlərdən və ya digər yazılı mənbələrdən məlumat almaq mümkün olmamışdır. Çünki belə mənbələr günümüzə kimi gəlib çatmamışdır. Yeganə mənbə daş abidələrin üzərində qalan yazılardır ki, bunlar da öz təsvir üsuluna görə epitafi səciyyəsinə daha böyükdür, genişdir, informasiya əhəmiyyətinə görə hətta ictimai-siyasi, mədəni-məişət hadisələrinin monumental epopeya mənbələrini xatırladır. Göytürk dövrü türk xalqları birliyinin elə bir mərhələsi olmuşdur ki, həmin tərkib böyük imperiya həudlarında bütün türk xalqlarının vəhdətini özündə təcəssüm etdirmişdir. Bu o deməkdir ki, Göytürk dilində indiki türk dillərinin hər birinin dil nümunələri mühafizə olunur. Yəni bütün türk dillərinin kök izlərini Göytürk abidələrində axtarıb tapmaq, müqayisə edib təhlil aparmaq mümkündür. Bununla yanaşı onu da qeyd etmək olar ki, Göytürk dövlətçiliyi daxilində təkcə türk əsilli xalqlar deyil, digər etnoslar da mövcud olmuşdur. Göytürk dövründə imperiya daxilindəki qeyri-türk etnoslarının da ümumi informasiya dilinin Göytürk dili olması istisna sayılmamalıdır. Fakt budur ki, imperiya daxilində həm türk, həm də digər etnoslar vəhdət təşkil etmişdir. Əlbəttə ki, həmin dövrdə Göytürk işlək dilində hansı etnosun hegemon olduğunu bilmək problem yarada bilməzdi. Lakin zamanların ötür keçdiyini, həqiqətlərin toz-duman altında qaldığını nəzərə alsaq həmin dövrdə hansı etnosun dil üstünlüyü araşdırılıb ortaya qoymaq indiki halda çox çətinidir. Bununla yanaşı bir sıra sözlərin Azərbaycan və Göytürk dilində tam leksik paralellik yaratdığını, fərqlənmələrin isə sonrakı mərhələlərdə baş verdiyini nəzərə alsaq güman etmək olar ki, imperiya tərkibində ictimai-siyasi, sosial və mədəni-məişət həyat sahəsində Oğuz qrupu türk etnosu çox mühüm bir nüfuza malik olmuşdur. Burada hansı müasir dilin lüğət tərkibinin Göytürk dilinə yaxınlığı ideyasını araşdırmağa elə bir ciddi lüzum yoxdur, çünki bütün türk dillərinin genetikası Göytürk dilində vəhdət təşkil edir. Mövcud mənbələrdə isə müqayisə aparmaq üçün kifayət dərəcədə material tapmaq mümkündür.

Hərçənd abidələrin lüğət tərkibində müasir türk dilləri ilə müqayisədə məhdudiyət müşahidə edilir [11, s.201]. Maraqlıdır ki, Ə.Rəcəblinin araşdırmaları üzrə Göytürk abidələrinin dilində 2120-dən artıq sözün mövcudluğu müəyyən edilmişdir. N.Xudiyevin Göytürk dili üzrə hazırladığı lüğətdə isə 6500-ə kimi söz qeydə alınmışdır [6, s.448-580]. Göytürk abidələri üzrə tərtib edilən lüğətdə qeydə alınan bir çox sözlər vardır ki, onlar həm struktur və həm də semantik baxımdan müasir Azərbaycan dili adekvatları ilə tam paralelliyə malikdir. Bunlara dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

Ağız. *Ağız* sözü müasir Azərbaycan dilində özünün ilkin nominativ giriş anlayışını (insanın ağızı, heyvanın ağızı, quyunun ağızı, dərənin ağızı və s.) saxlayır. *Ağız* sözünə Göytürk abidələrinin dilində heyvanın ağızı mənasında təsadüf edilir: “*Bay ər içküpən varmış, bōrikə sokuşmuş, bōri ağzı əmsimiş, əsən tükəl bolmuş-tir*” (Varlı kişinin qoyunu hürküb getmiş, canavar rast gəlmiş, canavarın ağızı sulanmış, kefi çağ olmuş deyir). (İrk Bitik, 40, XXVII). Sözün struktur tərkibi Göytürk dilində olduğu kimi Azərbaycan dilində də eyni qaydada saxlanılır. Türk dili ilə müqayisədə də *ağız* sözünün qrafik ifadəsi fərqlə müşahidə edilmir [12, s.794]. Lakin *ğ* səsi daha yumşaq səslənərək bir növ saitə keçid yaradır. Qaqauz dilində isə *ğ* literi ilə deyilən səs yumşalır və uzanan *a* səsi yaranır. Yazıda da uzanan *a* səsi (*aa*) yazılır [10, s.24]. Qazax dilində isə *ağız* sözü *ayız* variantındadır [4, s.66].

Unamaq. *Unamaq* sözü Azərbaycan dilində işlənən qədim sözlər silsiləsindəndir. *Unamaq* sözü xatırlamaq, anlamaq, başa düşmək, bilmək mənalərini özündə ifadə edir. *Unamaq* sözünün *anlamaq, başa düşmək, xatırlamaq* mənası qədim türk lüğətində də qeydə alınmışdır [5, s.650]. Azərbaycan dilinin Qərb qrupu şivələrində də *unamaq* sözü həmin mənalarda işlənir [3, s.518]. Göytürk dili abidələrində də *unamaq* sözünə həmin mənada rast gəlmək olur: “*Sü yorılıp tisər unaman*” (Qoşun yürüdən desə unamayıb (anlamayıb) razılaşma) [Tonyukuk abidəsi, Şimal tərəfi, 35]. *Unamaq* sözü türkmən dilində də genetik strukturunu və mənasını saxlayır [13]. Bunun kimi müasir Azərbaycan dilindəki *ağır, ā, az, Ay, yer, yol, el, yağ, basmaq* və digər bir çox sözlərə Göytürk abidələrinin dilində oxşar şəkildə rast gəlmək olur. Hərçənd digər türk dillərində qeyd olunan sözlərin ayrı-ayrı struktur variantlarının işlənməsini müşahidə etmək olur. Müasir Azərbaycan dilində işlənən elə sözlərə də rast gəlmək olur ki, onların Göytürk dilindəki adekvatları struktur cəhətdən fərqlənir, lakin qarşılaşdırılan sözlərdə semantik fərq müşahidə edilmir.

Göytürk və müasir Azərbaycan dillərini əsrlərlə zaman məsafəsi ayırdığından bəzi sözlər arasında fonetik fərqlərin yarandığı da istisna sayılmamalıdır. Bu fərqlərin yaranması zaman-zaman nitq prosesində baş verən fonetik təkamülün təsiri kimi nəzərə alın bilər. Əlbəttə ki, nitq prosesi çevikdir və bu çeviklik hər hansı dil elementinin zaman keçdikcə ilkin struktur formadan fərqlənmələrə gətirib çıxara bilər. Lakin bu sözün semantik planında ciddi dəyişmə baş verməsinə səbəb olmaya da bilər.

Göytürk və müasir Azərbaycan dili sözlərinin nümunəsində bunu müşahidə etmək mümkündür. Sözlərdə fonetik fərqlərin baş verməsini xüsusilə, *b-v, d-y, k-x, ç-c, s-ş* kimi səs keçidlərində müşahidə etmək olar. Göstərilən səslərin tələffüz keyfiyyətlərinə diqqət yetirdikdə məlum olur ki, onların keçidində kipləşən – novlu kar-cingilti istiqamətində fərqlənmə baş vermişdir. Məsələn, *b* samiti dodaq, kipləşən, cingilti səsdır. Onun *v*-ya keçidində kipləşmədən novluluğa və tələffüz yumşaqlığına istiqamət üzrə dəyişmə baş vermişdir. *D-y* samitlərinin keçidində də eyni qayda müşahidə edilir. *K-x* samitlərinin hər ikisi kar səsdır. Lakin *k* samiti sərtlamaq kipləşən olduğu halda *x* samiti novludur. *Ç-c* samitlərində isə kipləşmə əlaməti saxlanmaqla karlıqdan cingiltiliyə istiqamət əsas olmuşdur. *S-ş* samitlərinin hər ikisi kar, dil-diş, novludur. Lakin *ş* samitində küylülük daha üstündür. Bütün bu fonetik dəyişmələrə baxmayaraq onların işləndiyi sözlərin anlayış-məna xüsusiyyətləri öz sabitliyini saxlayır. Məsələn, Göytürk abidələrinin dilində işlənən *adğır* sözü müasir Azərbaycan dilində *ayğır* kimi ifadə olunur: “*Ol təkdukdə Bayırkupıñ ak adğırığ uddıkın sıyu urtı*” (O döyüşdə Bayır kunun ağ ayğırının budu (ayağı) sındı) (Kül Tiqin abidəsi, Şərq tərəfi, 36). A.M.Şerbak samitlərin təkamülü ilə əlaqədar olan fikirləri ümumiləşdirərək *y* samitinin genetik cəhətdən *d* samitindən törədiyini istisna etmir [14, s. 79].

Göytürk dilindəki *akın* (axınla getmək, hücum etmək) sözü müasir Azərbaycan dilində *axın* şəklində işlədilir. Akın sözünün hücum, axınla irəli getmək mənasını Göytürk dilinə aid aşağıdakı cümlədə görmək olur: “Əp ərdənim evimiz ... açad ben ər ərdənim akın” (İgidlik, rəşadət, evimiz ... mən igidlik, rəşadət, hücum) (Yenisey abidələri, 2.4). *Akın* sözü “Kitabi-Dədə Qorqud”da *aqın* kimi transliterasiya edilmişdir: “Qazan bəydən *aqın* dilədi” [8, s.145]. *Akın* sözünün *axın* variantı “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə aşağıdakı kimi mənalandırılır: Arasıkəsilmədən hərəkət edən insan və s. hücumu, izdiham; hücum, basqın, həmlə” [1, s.78]. Göytürk dilindəki *ç* samitinin *c*-ya keçidində kar-cingilti təkamülü keçdiyini *aç-ac* sözünün nümunəsində görmək olur: “*Türk bodun aç erti*”. (Türk xalqı ac idi). (Bilgə Xaqan abidəsi, Şərq tərəfi, 38).

S-ş keçid fərqi Göytürk dilindəki *isid* sözünün müasir Azərbaycan dilində işlənən *eşit* variantında müşahidə etmək olur: “Kişi arası isid kara Sənjir elçik...” (Adamlar arasında eşit, Qara Sənjir elçisini...) (Yenisey abidələri, XXIV, 4). Müasir türk dillərində də eşitmək sözü üzrə *ş-s* samitlərinin paralel işlədilməsini müşahidə etmək olur. Məsələn, türkmən dilində bu söz *eşit*, türk dilində *işit*, qaqaz dilində *işit*, qazax dilində *eşit*, tatar dilində *işit*, başqırd dilində *işet* kimi variantlar üzrə işlədilir.

Göytürk dilində bəzi sözlər də vardır ki, artıq onlar müasir Azərbaycan dili ilə müqayisədə arxaikləşmiş sayılır. Onların məna xüsusiyyətlərinin araşdırılmasında müqayisəli təhlil aparılmasına ehtiyac özünü göstərir. Məsələn, Göytürk dilində qoşun mənasında işlənən *sü* sözü artıq Azərbaycan dilində işlənmir. Göytürk dilində *sü* sözü hücum etmək, kəsici döyüş silahı ilə vurmaq mənası bildirir: “*Sü* təgisintə yitinç ərik kılıçladı” (Qoşun qarşılaşanda yeddi döyüşçünü sancdı, qılıncladı). (Kül Tiqin abidəsi, Şimal tərəfi, 5). *Sü* sözü müasir Azərbaycan dilində işlənməyə də həmin kök üzrə düzələn deşici-kəsici alət mənasındakı *süngü*, burnu ilə eşib iyləmənin mənasında *sümsünmək*, *sülək*, *uzunburun* mənasında *sümsü burun* kimi sözlər mövcuddur.

Göytürk dilində *qoşun*, *ordu*, *döyüşçü* dəstəsi mənasında işlənən *çəri* sözü də müasir Azərbaycan dili üçün *arxalık* hesab edilir. Göytürk dilində *çəri(k)* sözü geniş anlayış üzrə *qoşun*, *ordu*, *döyüşçü* dəstəsi mənalərini özündə birləşdirir: “*Sələyəkə tək çərik itdi*” (Selenqaya tək qoşun yeritdi) (Moyun Çur abidəsi, Şərq tərəfi, 16). *Çəri(k)* sözünün *çəri* variantı *qoşun*, *ordu* mənasında “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə də qeydə alınmışdır: “Xotkar üstümüzə çəri buyurdu” [1, s.470]. *Çəri* sözünün Tuva dilində *şəriq*, özbək dilində *çerik*, türkmən dilində *çerik* variantları mövcuddur.

Göytürk dilindəki *yağı* sözü də müasir Azərbaycan dilində artıq köhnəlmiş sözlər arasına daxildir. Göytürk dilində *yağı* sözü ilə düşmən, düşmənçilik, qarşıdakı zidd tərəf obrazı yaradılır: “Tort buluq *yağı* ermiş” (Dörd tərəf yağı imiş) (Kül Tiqin abidəsi, Şərq tərəfi, 2). *Yağı* sözünə düşmən mənasında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında [8, s.99] və klassik ədəbiyyatda rast gəlmək olur [2, s.501]. Göytürk dilində *bayraq* mənası bildirən *tuğ* sözü işlənir: “*Yar ügüzdə üç tuğluğ türk bodun...*” (Yar çayının (sahilində) üç bayraqlı türk xalqı) (Moyun Çur abidəsi, Şimal tərəfi, 8). *Tuğ* sözü müasir Azərbaycan dilində işlənmir. Lakin qədim mənbələrə əsaslanılmaqla bu söz “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə tük və at quyruğu qıllarından düzəldilmiş *qoşun*, *ordu* bayrağı mənasında qeydə alınmışdır [2, s.373].

Tuğ sözünə türkmən dilində *tuğ*, tuva dilində *tun*, qazax dilində *tu* variantında təsadüf olunur. *Tuğ* sözü Azərbaycan dilində yumşaq qarğı saçaqlarından düzəldilmiş tozqötürən yüngül süpürgə mənasında işlədilmişdir.

Müasir Azərbaycan dilində arxaikləşmiş hesab edilən çöl, düzəngah mənasındakı *yazı* sözünə də Göytürk dilində rast gəlmək olur: “Yarı yazıda on tümən sü tirilti, - tir” (Yarı yazıda (çölündə) yüz minlik qoşun toplandı, -deyir). *Yazı* sözü çöl, bayır, eşik mənasında “Kitabi-Dədə Qorqud”da da işlənməmişdir: “Ozan evin dayağı oldur ki, yazıdan-yabandan evə bir qonaq gəlsə onu yedirər, içirər” [7, s.14]. *Yazı* sözünün *çöl* mənasına klassik nümunələrdə də rast gəlmək olur: “Aç qapını sal yazıya biganəni, biganəni” [2, s.564].

Göytürk və Müasir Azərbaycan dili ilə müqayisədə bu tipli bir çox arxaik sözlərə rast gəlmək mümkündür. Azərbaycan dilinin tarixi leksikologiyası və tarixi dialektologiyası materialları üzrə aparılan tədqiqat işlərində Göytürk dilində saxlanan arxaizmlərin müqayisəsi rekonstruksiya

aparılması baxımından qiymətli material mənbəyidir. Göytürk yazıları bizə daşlar üzərində gəlib çatmasına baxmayaraq burada qədim türk birliyi, ictimai-siyasi həyatı, məişəti işgüzar əlaqələri öz canlı təəcəssümünü saxlayır. Onların tədqiqi, təhlili türk xalqlarının keçmişi və bu günü arasında körpü yaratmaq baxımından olduqca maraqlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə, I c., Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 744s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə, IV c., Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 712s.
3. Azərbaycan dilinin vialekt lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
4. Бектаев Б. Большой казахский-русский, русско-казахский словарь. Sözdük tilmedia kz /is/pdf/web/ wiewer pdf.
5. Древнетюркский словарь. Астана, Ғылым баспасы, 2016, 760 s.
6. Худиев Н. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, Elm və təhsil, 2015, 596s.
7. “Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti. Bakı, Elm, 1999, 169 s.
8. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, Öndər nəşriyyat, 2004, 376 s.
9. Гайдаржи Г.А. Гагаузско-русско-молдовский словарь. Москва, Советская энциклопедия, 1973, 664 с.
10. Rəsulov Ə.A., Rüstəmov R.Ə. Türk dili. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1991, 216 s.
11. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, Nurlan, 2006, I h., 648 s.
12. Русско-турецкий словарь. Москва, изд.Советская энциклопедия, 1972, 1038 с.
13. Türkmen dilinin düşündirişli sözlüyü ene dilim. Turuz/az/book/title/Turkmen Dilinin Duşundurişli-Sözlugu. Turkmen-Dili Sozlugu: 05.02.2016.
14. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Ленинград, Наука, 1970, 202 с.

**GDU Azərbaycan dili
kafedrasının dissertantı*

Arzu Huseynova

ON THE STRUCTURAL-SEMANTIC FEATURES OF WORDS IN THE GOYTURK AND MODERN AZERBAIJANI LANGUAGES

The Goyturk and modern Azerbaijani languages are separated by centuries. However, despite the passage of more than a thousand years between these languages, the linguistic heritage has not been lost and has preserved its structural-semantic similarity. As is known from the conducted studies, many words have retained their structural-semantic unity as it was, while the phonetic elements in some words have from time to time turned into appropriate variants due to evolutionary processes. At the same time, no changes have occurred in the semantic environment of words. It should also be noted that similar features can be observed in other Turkic languages.

The more frequent observation of examples of structural-semantic proximity between the Azerbaijani and Goyturk languages can be considered an indicator that close relations with the Oghuzs were established during the Goyturk period. However, it is also a fact that there is also rich material on similarity in the signs of parallelism between the Goyturk language and other modern Turkic languages. This also indicates the existence of the Turkic ethnos in a single channel, compactly, over time. The comparison of the Goytürk and Azerbaijani languages also reveals the presence of archaic words for the modern language. The study and analysis of such words is interesting in terms of conducting research in the field of historical lexicology and historical dialectology.

Key words: *lexicon, semantics, similarity, difference, text*

Арзу Гусейнова

**О СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЯХ СЛОВ
В ГОЙТЮРКСКОМ И СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ**

Гойтюркский и современный азербайджанский языки разделены веками. Однако, несмотря на переход между этими языками более тысячи лет, языковое наследие не потерялось и сохранило структурно-семантическое сходство. Как известно из проведенных исследований, многие слова сохранили свое структурно-семантическое единство в прежнем виде, в то время как фонетические элементы некоторых слов время от времени менялись до соответствующих вариантов в результате эволюционных процессов. При этом не произошло изменения смыслового окружения слов. Следует также отметить, что подобные черты можно наблюдать и в других тюркских языках.

Дальнейшее наблюдение примеров структурно-семантической близости азербайджанского и гойтюркского языков можно рассматривать как показатель того, что в гойтюркский период существовала тесная связь с огузами. Однако фактом является и то, что имеется богатый материал сходства признаков параллелизма между гойтюркским языком и другими современными тюркскими языками. Это указывает на присутствие турецкого этноса в едином, компактном виде во времени. Сравнивая гойтюркский и азербайджанский языки, также выявляется наличие в современном языке архаичных слов. Изучение и анализ таких слов интересно с точки зрения проведения исследований в области исторической лексикологии и исторической диалектологии.

Ключевые слова: лексика, семантика, сходство, отличие, текст

Filologiya elmləri doktoru Akif İmanlı tərəfindən təqdim edilmişdir.

İlk daxilolma tarixi: 15.10.2025

Son daxilolma tarixi: 05.11.2025